

Рецензия

на дисертационния труд на Диана Иванова Петрова
„Святото в религиозния опит в прагматизма. Уилям Джеймс и Чарлз Сандърс Пърс“,
редовна докторантка в СУ „Св. Климент Охридски“
(шифър 2.3 – философия) за присъждане на образователната и научна степен „доктор“
от доц. д-р Стоян Иванов Асенов (СУ)

Дисертационният труд на докторантката Диана Иванова Петрова „Святото в религиозния опит в прагматизма. Уилям Джеймс и Чарлз Сандърс Пърс“ съдържа 163 страници и се състои от въведение, три глави със съответните параграфи, заключение, научни приноси и библиография. Библиографията съдържа 103 заглавия, от които 29 на кирилица и 74 на латиница.

Дисертационният труд започва с класически за съвременните дисертации увод, в който са изложени основните тези, целите и методите на изследване. Целта е да се изследва религиозното в рамките на философията на американския прагматизъм (Джеймс и Пърс) чрез „концептуална реконструкция“ на техните възгледи. Тъй като вярата и религиозното са в пряко отношение в прагматичните нагласи с науката и практическото действие, то основателно докторантката вижда техния смисъл като синтез на знание, вяра и действие. По този начин вярата и религиозното са непосредствено обвързани с фундаменталните прагматически понятия и принципи на прагматизма като радикалния емпиризъм, опита, истината, плурализма. Религиозната проблематика у Пърс и Джеймс, следователно, не е маргинална спрямо философските им възгледи, а същностно се вписва в прагматическите им концепции. Нещо повече, тя е важен елемент от полемиката в 19 век между вяра и знание, между научно и религиозно и по специфичен начин решава актуални метафизични проблеми. Оттук докторантката определя и пътя на своето изследване – религиозното трябва да бъде разкрито в контекста на 3 важни сфери: на метафизичните, гносеологическите и етическите възгледи на двамата мислители, колкото и условно да е това разделение. С това сякаш са положени и контекстуалните рамки, в които проблемите на религията и вярата ще подлежат на конкретен анализ. Това личи и от основните задачи, които трябва да бъдат изпълнени – да се анализират и дефинират „понятието за религия в метафизиката, епистемологията и етико-религиозната философия на Уилям Джеймс и Чарлз Пърс“. 2. Да се проследи „отношението на науката и религията в контекста на теориите на двамата ранни прагматисти. 3. Да се проучат основите на философския прагматизъм в Северна

Америка, с цел извеждане на основните аспекти от творчеството на класическите автори на това течение...“.

4. Да се проследи историческия и интелектуалния контекст как понятието за „вярване“ се променя от Пърс към Джеймс. (дисертационен труд, стр. 5,6)

Тези основни задачи са определили и структурата на дисертационния труд. В трите глави се разглеждат съответно „метафизиката, епистемологията и етико-религиозните възгледи на У. Джеймс и Ч. Пърс“ (пак там, стр.8.).

В уводната част са дадени и методологическите подходи, които ще бъдат използвани. Диана Петрова се спира главно на два – херменевтичния и историко-философския.

Трябва да отбележим, че уводната част е изключително добре промислена и структурирана. Тя няма само формален характер и макар и сбито, дава представа за съдържанието на работата. Това показва, че докторантката удържа цялото на текста, ясно осъзнава стъпките на анализа и има самосъзнание за собствените си действия.

От казаното дотук става ясно, че докторантката възприема един, да го наречем „иманентистки“ подход, доколкото разглежда проблема за религията преди всичко в границите на собствената философията на изследваните автори. Това има сериозно основание, доколкото именно там те обикновено показват специфичния си смисъл. Но тази самозатвореност на текста, в който контекстите са съвсем бегли и там, където са посочени, не са разгърнати, и се движат главно в историята на прагматизма (но дори и там този контекст е само загатнат), поставя определени проблеми. Така че на избрания „иманентистки“ подход се дължат както достойнствата на дисертационния труд, така и някои контекстуални липси, за които ще стане въпрос по-нататък. Навярно на този подход се дължи и появата на краткия междинен текст между увода и първа глава „Прагматизмът като теория на знанието“, който е нещо като исторически увод, свързан с появата на прагматизма през втората половина на 19 в.

Детайлното проследяване на основните моменти в прагматическата концепция на Пърс, Джеймс и отчасти Дюи и връзката им с религиозната проблематика в тяхната философия, е основното достойнство на предлагания за защита дисертационен труд. Неслучайно първа глава е посветена на дълбоките основания на прагматическата философия, свързана с тяхната метафизика. Докторантката отчита факта, че прагматизмът се опитва да реши проблеми, които идват на дневен ред както от философията, така и от развитието на науките, влиянието на Дарвин и позитивистичната тенденция на мислене. Прагматизмът се опитва на намери нови решения на стари

дихотомии, получили нов смисъл: между рационализма и емпиризма, идеализма и емпиризма, вярата и науката и т.н.

Особено интересна в това отношение е концепцията за еволюцията, която според докторантката има водещо място в прагматичната философия. Това със сигурност се отнася до Пърс, който очевидно универсализира еволюционистката нагласа на мислене, идваща от Дарвин. В една монистична концепция, свързана с непрекъснатостта, еволюционистката космология се разкрива чрез три понятия – тихизъм, синехизъм и агапизъм.

Спирам се на този момент специално, защото той добре илюстрира както положителните качества на дисертационния текст, така и някои недостатъци. От една страна докторантката прецизно излага възгледите на Пърс за еволюцията, дава етимология на понятията, разкрива принципа на случайността в развитието и еволюцията като общо явление в природния и менталния свят. Много добре е показана и връзката между еволюционистката концепция на Пърс и проблема за истината – където се предлага едно прагматично решение и се появява важната идея за научната изследователска общност.

Но тук иманентисткият подход е демонстрирал както своите предимства, така и своите недостатъци. Базов недостатък е много слабата контекстуалност на работата. Конкретно в горния случай можем да я отбележим в няколко посоки: 1. Очевидно еволюционната концепция на Пърс е част от позитивистичната нагласа на своето време. Авторката посочва Дарвин, но доста схематично, без повече да разгръща този контекст.

От друга страна в теорията на Пърс срещаме и специфична критика на позитивизма с идеята за агапизма. В случая това понятие съчетава в себе си многобройни и противоречиви значения. Лесно е да се забележи християнското влияние, което носи антипозитивистичен смисъл, но също така то има натуралистични значения, които поставят въпроса дали не трябва да бъде разглеждано в секуларна светлина.

Тези именно контексти биха позволили по-комплексно да се разкрие основния въпрос на дисертацията, а именно проблемът за религиозното.

Поставям тези въпроси, защото докторантката очевидно има съзнанието за необходимостта историко-философски метод да се демонстрира по-широко и задълбочено. Това е видно в подхода ѝ към прагматизма на У. Джеймс в първа глава. Познавайки се на самия Джеймс, тя задава рамката, в която се намира прагматизма в история на философията – той е познато отношение във философията, но представено по по-различен начин и като нещо ново. Така основните понятия на прагматизма се свързват

с философската традиция, но и разкриват своята оригиналност. Джеймс свързва философията си с това, което той нарича „радикален емпиризъм“, основана върху една плуралистична онтология, свързана с понятия като опит, чист опит, преживяване. Докторантката много правилно и с разбиране показва как върху тези основополагащи понятия за философията на Джеймс, се конструира прагматичния метод, чрез който той се опитва да реши актуалните за неговото време дилема идеализъм-емпиризъм. И макар че в анализа в тази глава връзката на радикалния емпиризъм на Джеймс с класическия емпиризъм е разгледана в основни линии, от едно задълбочаване в една посока текста само би спечелил. Например Джеймс силно оличностява своя емпиризъм, свързвайки го с определен темперамент, и с това придава много по-човешки измерения на субекта на опита, различавайки го от гносеологическия субект на класическия емпиризъм. Именно така личностната дълбочина на опита, чувствителността към цялостния живот на индивида, му позволява да свързва в своя прагматизъм верността към фактите с „религиозната и романтична спонтанност“.

Тук не е лошо да споменем нещо, свързано с понятието „метафизика“. Въпреки че употребява този термин и за собствените си идеи, като цяло прагматическата философия на У. Джеймс се вписва в една антиметафизична, антисубстанциалистка тенденция във философията по онова време и определено уточняване на термина „метафизика“ не би било излишно. У него имаме подчертана критика на старата метафизика с нейните абсолютистки принципи, както и склонността ѝ към догматичност и доктриналност. В това отношение антиметафизичната прагматистка критика на Джеймс е категорична. Стойността на теорията е свързана с опита: „Теориите, следователно, са инструменти, а не окончателни и успокояващи решения на енигми“ (У. Джеймс, Прагматизмът, София, 1994, стр. 30). Той (прагматизмът – С.А.) няма догми и няма доктрини (пак там, стр. 31).

Този антиметафизичен и антисубстанциалистки подход е ясно забележим при такива философски проблеми като този за истината – понятие, заемащо важно място в прагматистката философия, особено при Джеймс. Очевидно докторантката добре разбира това, защото отделя цяла глава от дисертацията на прагматическата епистемиология и въпроса за истината. Тук би могло да се каже, че прагматизмът носи до голяма степен напрежението на отношението между истината и обективната реалност, той е не просто специфично решение, но определено примирение, което позволява истината, бидейки неабсолютна, все пак да остане важен индикатор в полето на човешкия живот. Диана Петрова много обосновано се насочва към сферата на опита – действителното пространство на прагматическото – реалността няма независимо

съществуване от човешката практика. „Хуманистичната теза“ конституира и спецификата на опита – всичко в него, особено знанието, е продукт на човешките интереси и желания. Така опитът става място на личните потребности. Докторантката добре обрисова този оличностяващ, „хуманистичен“ прочит на опита при Джеймс, изтъквайки, че философията е лична потребност. С това тя показва, че опитът е зависим от темперамента и индивидуалните преживявания и е принципно незавършваем. Този мелиоризъм, заедно с многообразието на личния опит, конституират прагматическия плурализъм. Това открива пътя към инструменталното разбиране на истината: „Притежаването на истината съвсем не е цел само по себе си, а е само първично средство по пътя за задоволяване на други жизнени потребности“ (Джеймс, пак там, стр. 99). Така докторантката извежда прагматистката теза, че истината не бива да бъде приета абсолютно, а трябва да изрази практическата си стойност, т.е. „какви конкретни разлики би донесла тази истинност в нечий действителен живот“ (пак там, стр. 98). В този смисъл докторантката анализира отношението у Пърс между вярването, навика и действието. Смесът на концепциите се свързва с практическите ползи от целите. Особено изразителен е т.нар. „прагматичен принцип“: „Ние възприемаме обекта, за който си съставяме понятие, предвид практически възприеманите му ефекти. Понятието за тези ефекти е цялото понятие за обекта“ (дисертационен текст, стр. 4). В този „прагматически принцип“ можем да видим отразен по специфичен начин базовия съзерцателен принцип на Модерността – обектът не е ценен сам по себе си, а по отношение на причините и следствията. Затова мислителите от Модерността са съсредоточени именно в наблюдение на причинно-следствените връзки на обектите, които изчезват сами по себе си, сами по себе си те не са интересни. Тук при Пърс виждаме, че обектът се разтваря в своите ефекти, мислен в прагматическата перспектива на опита. Тази прагматична визия се пренася в прагматизма и върху човека и крайните ѝ ефекти бихме могли да наблюдаваме в концепциите на бихейвиоризма.

От казаното дотук става ясно, че заложения „иманентистки“ подход би трябвало да даде своите плодове в последната глава, посветена именно на религиозното и озаглавена: „Прагматизъм, религия и вяра“. И това действително е така. Тя е най-детайлно разработена и това е очаквано предвид заглавието на дисертацията. Тук докторантката пунктуално анализира темите за вярата и религията у Пърс и Джеймс, опирайки се на постигнатите резултати в предишните две глави. Без да се впускаме в детайли, ще отбележим, че в тази глава анализът е най-подробен: показан е смисълът на понятията за религиозното у двамата мислителите, както и приликите и разликите между тях.

Религиозното е свързано с прагматичния принцип, за който говорихме по-горе, отнесен главно към опита. С разбиране докторантката показва как у Пърс убежденията, в това число и религиозните, са правила за действие. Затова и съдържанието на една вяра се състои в причинените ефекти, дадени в начините на действие. У Джеймс се среща нещо подобно – вярата е свързана с практическите факти на опита (ползата) и поведението на индивида, като тук вярата е силно психологизирана. Тази прагматическа интерпретация има свои следствия, които са посочени в текста. Това са отношенията на религиозното с опита, личната вяра, проблемът за плурализма в религията, за истината на религиозните учения, антиинституционализма на прагматическите мислители и редица други.

Тази прагматическа интерпретация на религиозното безспорно е интересна от гледна точка на история на религията, макар че това не е предмет на дисертацията. Докторантката правилно посочва, че прагматизмът се опитва да реши основни философски противоречия на своето време, в случая това между наука и религия. Би било интересно да има по-обобщаващ поглед върху тези проблеми в текста, които да очертаят възможностите, които предлага прагматичната нагласа за религиозното в секуларните пространства на Модерността.

Къде виждам основните достойнства на предлагания за защита дисертационен текст:

На първо място докторантката показва много добро познаване на текстовете на авторите, които анализира, както и съответната критическа литература.

Второ, текстът демонстрира способността на Диана Петрова за разбиране и интерпретация, много добро боравене с философската терминология, както на равнището на отделните понятия, така и на концептуално равнище.

Трето, дисертацията е много добре структурирана, като това се дължи на способността на Диана Петрова да удържа цялото на материала в съзнанието си, да рефлектира върху собствените си мисловни действия. Тази рефлексивност безспорно е една от най-силните страни на текста.

Четвърто, езикът на дисертацията е стегнат и конкретен, което придава яснота на мисълта. С изключение на отделни повторения (които навярно се дължат на техническото обработване на текста) стилистично философският изказ звучи добре.

Не мога да не отбележа и някои слабости на дисертационния текст.

Като най-голям проблем виждам отсъствието на въпроса за „святото“, така както е заявен в заглавието на дисертацията. Всъщност то не само че не е обособен център на внимание, а и терминът се появява за първи път на 112 страница. Също така и в

библиографията отсъства книгата на Рудолф Ото, посветена на този проблем. Така че ще задам тук въпрос към докторантката: „Каква е идеята за свящото в религиозния опит в прагматизма при Уилям Джеймс и Чарлз Пърс?“

В началото посочих, че почти липсват контекстуални отнасяния, а където ги има, те са кратки и много схематични. Смятам, че в подобни дисертационни текстове трябва да личи, че такива контексти се познават. В случая това не е така. Ще посоча няколко такива контекста. Проблемът за религиозното и свящото има огромна философска традиция. Очевидно е, че Джеймс и Пърс работят в традицията на протестантизма. Хубаво би било нещо по този въпрос да бъде казано, още повече, че Джеймс нарича прагматизма „философски протестантизъм“. Въпреки че прави съпоставка с емпиричната традиция, тя е много кратка и схематична. Много от понятията, с които работят философите на прагматизма по отношение на религията, имат своя дълга и богата история, като например: религиозен опит, лична вяра, святост, свободна воля и т.н. Разкриването единствено на вътрешно-концептуалния им смисъл значително понижава възможността за тяхното действително разбиране. Интересна връзка би могла да бъде направена и с позитивизма, който се развива в 19 в.

Струва ми се, че тази липса на контекстуалност е продиктувана от една друга липса – на собствена позиция и оценка от страна на докторантката. Свързвам ги заедно, тъй като и двете изискват поглед отвън, различен от иманентистката затвореност в изследваните автори и проблеми.

Накрая бих посочил някои смущаващи изрази, които се нуждаят от разяснение. Така например на страница 35 срещаме следното твърдение: „той (Джеймс – С.А) е бил винаги привлечен от панпсихизма, който е разновидност на екзистенциализма“. На стр. 120 се твърди, че: „... Джеймс посочва равенството между човешката и божествената личност“. И двете твърдения се нуждаят от коментар.

Като общо впечатление бих могъл да кажа, че пред нас е една класическа за последните години дисертация, която може да бъде обобщена като „възгледите за еди какво си на еди кого си“. Този доста разпространен подход има както своите недостатъци, така и своите предимства. Предложената дисертация демонстрира добре и двете. Тъй като докторантката е заявила ясно своя подход към проблемите, част от горните критики трябва да се приемат по-скоро като препоръки. Те се отнасят не само към този текст, а вобще към този „жанр“ на философско писане.

Авторефератът на дисертацията точно отразява дисертационния текст и е оформен според изискванията. Приносните моменти, които са посочени от докторантката, са добре формулирани и отразяват коректно постиженията на дисертационния труд.

В автореферата са посочени четири публикации по темата – една на български език, една на руски език и две на английски език.

Нямам съвместни публикации с докторантката.

В заключение смятам, че във основа на предложения от Диана Петрова текст, може да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“, за което аз ще гласувам утвърдително.

София, 01-02-2021 г.

доц. д-р Стоян Асенов